

HOOFDSTUK 7

De slagschaduw van de honger:
hoe de Eerste Wereldoorlog de
Belgische democratie baarde
en bijna weer vernietigde

BENOIT MAJERUS EN ANTOON VRINTS

In 2014 was het honderd jaar geleden dat Duitsland het neutrale België binnenviel. Het grootse herdenkingsprogramma, opgezet onder impuls van premier Yves Leterme, zelf afkomstig uit de Westhoek, ging van start onder het drievoudige motto 'Vrijheid, verdraagzaamheid en democratie'. Volgens Leterme waren dat nog altijd de 'kernwaarden van het Belgische volk' die tijdens en onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog hun definitieve beslag gekregen hadden.

Letermes plannen voor een triomfantelijke viering wekten veel publiek enthousiasme, maar zijn voorstelling van de Eerste Wereldoorlog als de definitieve doorbraak van de democratie vond weinig genade bij historici. De zogenaamde pacificatie van Loppem bij de Wapenstilstand bracht inderdaad een hele reeks democratische hervormingen (onder meer het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen en vrouwen), maar tegelijkertijd riep de Eerste Wereldoorlog een krachtenveld in het leven dat die prille democratisering sterk zou ondermijnen.

Dat de Eerste Wereldoorlog de democratisering in België niet alleen stimuleerde, maar ook ondergroef, was het resultaat van de gespannen toestand in het bezette land. Afgesneden van voedselimporten door de Britse zeeblokkade, kwam het in bezet België tot een echte voedselcrisis die scherpe sociale en politieke tegenstellingen in het leven riep. De Duitse bezetter wakkerde die spanningen bewust aan. Daardoor ontstond een vruchtbare voedingsbodem voor revolutionaire, antidemocratische experimenten. De pacificatie van Loppem, waarmee de politieke elites na de oorlog probeerden de rust in het land te herstellen, temperde de levensbeschouwelijke en taaltegenstellingen voorgoed, maar dat lukte niet met de sociaaleconomische breuklijn die door de voedselcrisis tijdens de bezetting zo sterk verdiept was. De slagschaduw van de honger strekte zich ver na 1918 uit.

HET BRITSE NJET: BEZET BELGIË HONGERT

Dat de voedselbevoorrading een urgent sociaal en politiek probleem zou gaan vormen, was al bij de Duitse inval in augustus 1914 duidelijk. De lokale en nationale overheden vaardigden onmiddellijk een exportverbod voor voedsel uit, stelden maximumprijzen in en openden gaarkeukens, en dat alles 'pour maintenir le calme dans la population ouvrière' zoals het officieel heette. Met andere woorden: ter wille van de maatschappelijke stabiliteit braken de autoriteiten op het vlak van de voedselvoorziening met het economische

liberalisme dat België in de negentiende eeuw kenmerkte. De vrije markt moest wijken voor overheidsinterventie. Toen in de herfst van 1914 duidelijk werd dat de oorlog niet binnen afzienbare tijd voorbij zou zijn en België voor langere tijd bezet zou blijven, waren alle vooruitziende waarnemers doordrongen van de ernst van de situatie. België, het dichtstbevolkte land ter wereld, was voor zijn voedselvoorziening immers goeddeels afhankelijk van import. Zo werd voor de oorlog driekwart van het benodigde graan ingevoerd. De Belgische landbouw zou de bevolking van het bezette land niet afdoende kunnen voeden, te meer aangezien een deel van het areaal vernield was door de oorlog, heel wat landarbeiders gevlucht waren en de productiviteit daalde door het einde van de mestinvoer. De opdeling van het land in diverse bezettingszones bemoeilijkte bovendien het transport van aardappelen uit het rechtstreeks door het Duitse leger bestuurde Etappengebied in beide Vlaanderen. De consumenten in het Generaal-Gouvernement, de rest van het land bestuurd door een combinatie van civiele en militaire ambtenaren in Brussel, hadden daardoor moeite om aan aardappelen te raken. De afhankelijkheid van de internationale markt bleek nu uiterst gevaarlijk, want Groot-Brittannië blokkeerde met zijn almachtige vloot alle importen naar Duitsland en de bezette gebieden om de Duitsers op de knieën te krijgen. In de Waalse industriebekkens begonnen geruchten de ronde te doen over een dreigende hongersnood.

Voor een aantal vooruitziende lieden uit de top van de Brusselse zakenwereld, geleid door industrieel Ernest Solvay en bankier Emile Francqui, was het duidelijk dat occasionele lokale liefdadigheid niet zou volstaan. Er diende een gecoördineerde actie op nationale schaal te komen om een voedselcatastrofe met alle sociale en politieke risico's van dien te vermijden. De eerste mogelijkheid die – wellicht tegen beter weten in – werd geëxploreerd, was het hervatten van de voedselimporten van overzee. De neutrale machten (en vooral de Verenigde Staten) zetten een gewaagde constructie op om met een hulporganisatie, de Commission for Relief in Belgium, geld in te zamelen en voedsel in te voeren. De verdeling in bezet België zou in handen zijn van een door Francqui geleid Nationaal Comité voor Hulp en Voeding. Via neutrale tussenpersonen probeerden de initiatiefnemers de garantie te krijgen van de bezetter dat de ingevoerde waren niet in beslag genomen zouden worden. Op 16 oktober 1914 kwam die verzekering er. Logisch, want het initiatief zou de bezetter ontslaan van de plicht om in de bevoorrading te voorzien van miljoenen Belgen, Noord-Fransen en Luxemburgers die onder Duitse bezetting stonden. Eenmaal de Duitse ga-

ranties op zak, was de volgende stap het overtuigen van de wantrouwige Britten. Die bleken wel bereid op eenmalige basis voedselkonvooien naar bezet België door te laten, maar van structurele voedselhulp wilden ze geenszins weten. Het te verwachten propagandavoordeel bij de Amerikaanse publieke opinie – de goede Britten die voedselhulp voor *poor little Belgium* doorlieten – woog niet op tegen de nadelen. Het druiste namelijk in tegen het strategische belang van Groot-Britannië: het risico bestond dat de Duitsers zich niet aan de afspraken zouden houden en zich toch noodhulp zouden toe-eigenen. Bovendien zou de voedselhulp de oorlog alleen maar verlengen: door de Duitsers te ontslaan van de plicht om in te staan voor de bevoorrading van België, werden ze van een belangrijke zorg bevrijd. Onuitgesproken speelde ook de hoop mee dat hongeropstanden net achter het front de Duitsers voor moeilijkheden zouden plaatsen.

Het definitieve Britse njet einde oktober 1914 had een dubbele consequentie. Ten eerste konden de Duitsers er niet onderuit om het bezette land te voeden, een verantwoordelijkheid waartoe zij krachtens de Conventie van Den Haag (1907) verdragsrechtelijk verplicht waren. Na enige aarzeling en gemor over de houding van de Britten startten de Duitsers met een voedselpolitiek voor bezet België vanuit twee krachtlijnen: het vermijden van oproer aangezien het bezette land zo dicht bij het front lag en het bevoordelen van de werknemers van de *kriegswichtige* industrieën in de metaalnijverheid, de mijnbouw en de nutsbedrijven.

Het tweede gevolg van de Britse weigering om voedselleveringen door te laten, was dat de Belgische financiële en economische elites positie moesten innemen en twee ogenschijnlijk tegenstrijdige ‘verplichtingen’ moesten verzoenen: hun ‘verantwoordelijkheid’ om het volk van voedsel te voorzien en hun patriottische plicht om afstand te bewaren tot de Duitsers. In de praktijk was er van bij het begin hier en daar al contact geweest tussen lokale bestuurders en de bezetter om acute situaties van schaarste te verhelpen. Zo hadden de Charleroise burgemeester Emile Devreux en volksvertegenwoordiger Emile Buiset op 6 september 1914 de Duitse gouverneur-generaal verzocht de opeisingen van levensmiddelen te stoppen. Nu echter duidelijk werd dat de bezetting van lange duur zou zijn en de mogelijkheid van voedselhulp van buitenaf definitief geblokkeerd werd door het Britse njet, tastten Francqui en Solvay het terrein af bij de bezetter. Zij hadden daartoe informeel het fiat gekregen van de regering in Le Havre en van het hof. Begin november 1914 vonden ze een voorzichtige *modus vivendi*.

De Duitsers verbonden er zich toe de Belgische voedselproductie en

-voorraden niet aan te spreken en dus de opvorderingen te staken. Ze gaven ook te verstaan de (zwarte) invoer van levensmiddelen uit het neutrale Nederland naar bezet België te willen tolereren. Francqui en Solvay beloofden in ruil daarvoor dat de Belgische industriële productie zou hervatten, met uitzondering van producten die direct van nut waren voor het Duitse leger, zoals wapens. Zo veel mogelijk Belgen moesten weer aan het werk om voor brood op de plank te zorgen. Voor de werklozen zouden de gemeenten en het net opgerichte Nationaal Comité voor Hulp en Voeding (NCHV) instaan. De voedselvoorziening bleef in Belgische handen. De Landbouwsectie van het NCHV nam de bevoegdheden van het onttredde ministerie van Landbouw over en probeerde de Belgische agrarische productie maximaal aan te wenden voor de binnenlandse voedselconsumptie. Dat de Duitsers hiermee instemden, valt toe te schrijven aan strategische motieven: de reactivering van de Belgische economie was goed voor de Duitse oorlogsinspanning. De bezetter stemde hier ook zijn beleid tegenover de terugkeer van Belgische vluchtelingen uit Nederland op af: om 'overbodige monden' te weren, mocht alleen wie een bijdrage kon leveren aan de economie, bezet België weer in. Als gevolg van dit beleid bleven ongeveer 320.000 Belgen gedurende de hele oorlog in Nederland.

De dominante krachten in het Duitse bezettingsbestuur, met name gouverneur-generaal Von Bissing, wensten met het oog op de Duitse eindoverwinning de Belgische economie zo gaaf mogelijk te houden. Ook de *Flamenpolitik*, de Duitse strategie om de Vlaamsgezinden los te weken uit de Belgisch-patriottische consensus door hun hervormingen op taalgebied voor te spiegelen, werd aangepast om de economisch zo belangrijke deal met de Belgische elites niet in gevaar te brengen. Waren er eerder onbesuisde plannen geweest om het land administratief te verdelen, dan werden die nu teruggebracht tot het realistischere perspectief van de vernederlandsing van de Gentse universiteit en het openbare bestuur in het noorden van het land. De *Flamenpolitik* werd met andere woorden op een lager pitje gedraaid, maar niet definitief verlaten: rondom Von Bissing bleven kernen actief die de verdeling van België op etnische basis moesten voorbereiden en annexionistische kringen in Duitsland oefenden bestendig druk uit op het bezettingsbestuur om die plannen ook daadwerkelijk te realiseren.

De Francquidoctrine, de stilzwijgende overeenkomst tussen de Belgische zakelijke elites en de bezetter om de industriële productie te hervatten in ruil voor de vrijwaring van de Belgische voedselproductie, sorteerde aanvankelijk effect. Op de wapenindustrie na werden de activiteiten in de Bel-

gische nijverheden hervat. De massale werkloosheid werd deels weer opgeslorpt. Het landbouwareaal werd vergroot door parken en woeste gronden te ontginnen en de aardappelteelt werd gestimuleerd. Gaarkeuken verleenden hulp aan de werklozen. Toch vertoonde de Francquidoctrine van meet af aan vier structurele zwakheden die haar, naarmate de bezetting vorderde, fundamenteel zouden ondergraven.

Ten eerste was de Belgische landbouwproductie structureel te klein om de bevolking te kunnen voeden. Dat het gedurende de eerste twee jaar van de bezetting nog relatief goed ging, was te danken aan vooroorlogse voorraden en aan de massale (zwarte) import van levensmiddelen uit neutraal Nederland. Naarmate de voedselvoorraden en de spaarreserves van brede lagen van de bevolking uitgeput raakten, begonnen de problemen. Alternatieve strategieën zoals de aanleg van volkstuinen in en om de steden en een heroriëntatie naar de aardappel- en graanteelt hadden slechts een beperkt effect. De winst daarvan werd goeddeels ongedaan gemaakt door de uitputting van een aanzienlijk deel van het areaal bij gebrek aan meststoffen.

Ten tweede was het moeilijk voor het NCHV om daadwerkelijk greep te krijgen op de Belgische landbouwproductie. Het moest de gemeentebesturen inschakelen om het voedsel te versluizen van de producenten op het platteland naar de consumenten in de steden. Naarmate eten schaarser werd, groeide de neiging bij de bestuurders en notabelen van rurale gemeenten om levensmiddelen voor de eigen bevolking te reserveren. Hoe hoger de voedselprijzen op de zwarte markt stegen, hoe meer boeren weigerden om tegen de lagere officiële prijzen aan het NCHV te leveren. Rurale gebieden begonnen zich de facto los te koppelen van het NCHV en er waren nauwelijks dwangmiddelen om dat te verhinderen. De rijkswacht, het nationale politiekorps dat voor de oorlog het voornaamste repressiemiddel op het platteland was, zat immers achter de IJzer.

Ten derde was de stilzwijgende overeenstemming 'industriële productie in ruil voor voedsel' van meet af aan kwetsbaar. In het nationalistische oorlogsklimaat kon dat ook een gebrek aan vaderlandsliefde genoemd worden. Francqui mocht dan wel door de regering in Le Havre, en door koning en kardinaal gedekt zijn, vooral uit nationalistische vluchtelingenkringen klonk meermaals het verwijt van landverraad. Zelfs *Le XXe siècle*, de banelingenkrant die officieus de stem van eerste minister de Broqueville vertolkte, richtte af en toe gifpijlen naar Francqui en de zijnen. Dat in bezet België dan wel geen wapens, maar wel textiel en plaatstaal voor de Duitse afzet-

markt werden geproduceerd, was in veler ogen weinig vaderlandslievend. Regeringsleider de Broqueville tolereerde de verdachtmakingen tegenover het NCHV omdat hij wilde vermijden dat de ster van Francqui al te zeer zou stijgen. In het bezette land werden de beschuldigingen opgepikt door voedselproducenten die hun waren liever verkochten tegen de hogere prijzen op de zwarte markt. Zo gaven ze hun winstbejag een vaderlands kleurtje: een ware patriot onttrok voedsel aan het officiële, door de Duitsers goedgekeurde systeem.

Last but not least kon het systeem maar blijven voortbestaan zolang de Belgische industrie bleef produceren: naarmate de grondstoffen door de Britse blokkade opraakten en de ene na de andere fabriek de deuren moest sluiten, verzwakte aan Duitse zijde vanzelfsprekend de steun voor de Francquidoctrine. Sluimerende tegenstellingen binnen het Duitse bewind kwamen nu aan de oppervlakte. Terwijl hoge militairen opperden dat de bevoorrading van het leger en in mindere mate de Duitse bevolking primeerden op de aanspraken van de Belgen, verdedigden de gouverneurs-generaal uit politieke overwegingen een beleid van gelijkheid tussen het rantsoen van Duitse en Belgische burgers. Toen in augustus 1916 de *bardliners* Hindenburg en Ludendorff, de leiders van de Duitse generale staf, de touwtjes in handen kregen in Berlijn, was dat de genadeslag voor de Francquidoctrine. Als gevolg van de feitelijke machtsovername door het Duitse leger werd alles ondergeschikt gemaakt aan een militaire overwinning: als de Belgische industrie niet meer kon produceren, moest zij maar ontmanteld worden (afgezien van de steenkoolmijnen en een beperkt aantal andere sectoren). De materialen en de arbeiders moesten eenvoudigweg naar Duitsland om bij te dragen aan de eindoverwinning. Onder het voorwendsel dat de Belgische instanties de zaak niet in handen hadden, ging de bezetter zich ook veel nadrukkelijker met de voedselvoorziening inlaten. Zo probeerde het Duitse bestuur greep te krijgen op de Belgische landbouwproductie en ging ze rechtstreeks de arbeiders van strategisch belangrijke industrieën voeden.

De grotere Duitse interventie versterkte de reeds bestaande tendens bij de landbouwbevolking om voeding achter te houden en te verkopen op de zwarte markt. Hoewel de Duitse politiek de Francquidoctrine onderuit haalde, traden de meeste leden van het NCHV niet terug in het besef dat een ontbinding van de organisatie nog ergere gevolgen zou hebben voor de voedselvoorziening. Zo kwaad als het kon, gingen de werkzaamheden verder. Naarmate de levering van voedsel stakte, begon het NCHV lang-

zaamaan te desintegreren. De gevolgen hiervan waren zeer ernstig voor de stadsbewoners en de industriearbeiders die afhankelijk waren van steun om te overleven. Het spook van de honger klopte steeds nadrukkelijker aan de deur van vele gezinnen. De sterfte piekte in stedelijke en industriële gebieden. De zomer van 1916 is dan ook een scharniermoment: de Francquidoctrine begon te sputteren en de sociale spanningen begonnen scherp op te lopen.

DE MAGEREN TEGEN DE VETTEN. GROEIENDE SOCIALE EN POLITIEKE SPANNINGEN

Vanaf de eerste dagen van de oorlog leidde de voedselsituatie tot spanningen. Al in augustus 1914 kwam het in diverse Belgische steden tot voedselrellen, en die zouden de hele bezetting blijven terugkeren. Die protesten waren het middel bij uitsteking van de lagere sociale groepen om hun aanspraken op voedsel te verdedigen en om te wegen op de voedselpolitiek. Vaak deden ze daarbij een beroep op het paternalistische plichtsbesef van de lokale Belgische elites: zij moesten de bevolking voeden. In diverse steden waren er hongertochten. Vrouwen en kinderen trokken naar het stadhuis om meer of betere etenswaren te vragen. Kwam het tot echte protesten, dan waren die gericht tegen praktijken die als een bedreiging werden beschouwd voor de voedselvoorziening. Met name woekeraars, boeren of handelaren die zich zouden verrijken over de rug van de hongerende bevolking, waren het mikpunt van voedselrellen. Op markten werden woekeraars gewelddadig gedwongen om hun waar tegen 'eerlijke' prijzen te verkopen. Om inhalige boeren te straffen, werden velden vertrappeld, runderen verminkt en stallingen in brand gestoken. Onoorbare handelaren werden uitgefloten en de ruiten van hun zaken werden ingegooid. Er verschenen geïmproviseerde blokkades om ongewenste exporten van voedsel (bijvoorbeeld naar Duitsland) te stoppen. In de industriegebieden waar nog activiteit was, werden voedselrellen gecombineerd met het stakingswapen. Dat de mijnwerkers bij vele voedselrellen het voortouw namen hoewel ze als werknemers van *kriegswichtige* industrieën een geprivilegieerd voedselregime genoten, is een aanwijzing dat niet noodzakelijk de sterkst achtergestelden de protestrom roerden, een vaststelling die ook voor andere hongercrises gemaakt is.

Voorts werd er ook massaal gebedeld en gestolen om te kunnen overleven. Duizenden stedelingen trokken al vanaf de winter van 1914-1915 naar

het platteland om voedsel of hout bij elkaar te scharrelen. Wat ze niets goedschiks kregen, namen ze kwaadschiks. Dat er zo massaal gestolen kon worden, valt toe te schrijven aan de desintegratie van de politie in de landelijke gebieden. In afwezigheid van de rijkswacht konden de achtergebleven veldwachters hun taak lang niet aan, temeer omdat ze niet alleen te kampen hadden met een hausse van overlevingsdiefstallen, maar ook met een golf van gewapende overvallen. Bendes maakten van het gezagsvacuüm op het platteland gebruik om boeren met geweld vee of geld af te persen. Geruchten over wrede moordpartijen en vele honderden doden onder de landelijke bevolking circuleerden in het bezette land. Geconfronteerd met de massale bedelarij, de talloze velddiefstallen en de overvallen, werden al vanaf 1915 zogenaamde 'boerenwachten' opgezet die lijf en goed van de landelijke bevolking moesten verdedigen. Gewelddadige confrontaties tussen de boerenwachten en groepen velddieven bleven geenszins uit.

Het voedselvraagstuk zette België dan wel onder hoogspanning, zolang de Francquidoctrine min of meer functioneerde (tot de zomer van 1916 ongeveer), bleven de reële sociale tegenstellingen in de Belgische samenleving nog beheersbaar en kregen ze nauwelijks een politiek-ideologische vorm. De overgrote meerderheid van de bevolking bleef de bezetter immers verantwoordelijk houden voor alle ontberingen. Dat resulteerde bij de bevolking in het gebod om de gepaste 'patriottische afstand' tot de Duitsers in acht te houden en vooral in de algemeen gedeelde hoop op een Belgische overwinning. Dankzij het NCHV slaagden de Belgische elites erin legitimiteitsverlies voorlopig af te wenden en bleef de socialistische arbeidersbeweging bij monde van de Belgische Werkliedenpartij (BWP) de regering in Le Havre en Francqui volgen.

Naarmate in de zomer van 1916-1917 steeds duidelijker werd dat de Francquidoctrine op haar grenzen stootte en regelrechte hongersnood een kwestie van tijd was, kwamen er steeds duidelijker barsten in de legitimiteit van de Belgische elites, de vaderlandse consensus en de volgzame houding van de BWP. De afkeer voor de 'slechte rijken' die zich niets gelegen zouden laten om de 'goede armen' begon de haat tegen de 'profiteurs' geleidelijk aan te evenaren. Kwalijke geruchten begonnen de ronde te doen over zwelgpacten en de corpulentie van de 'slechte rijken'. De overtuiging dat de 'vetten' niet inzaten met het lijden van de 'mageren', vatte steeds steviger post onder de lagere sociale groepen. Het gezag van de regering in ballingschap had hier in het bijzonder onder te lijden en de ministers waren zich hier terdege van bewust. De alarmerende brief van koning Albert van

14 juni 1917 aan de liberale minister van Buitenlandse Zaken, Paul Hymans, is in dit opzicht releverend:

Soyons persuadés que si le pays souffre de la famine, jamais il ne nous pardonnera de ne pas avoir, par une action énergique auprès des Alliés, prévenu ce fléau. Je vais plus loin: ni vous ni vos collègues ni moi, nous ne rentrerons jamais à Bruxelles, si la situation dont on nous avertit, devait perdurer. Et quel formidable argument pour les révolutionnaires que celui du gouvernement royal belge, incapable d'élever la voix pour sauver sept millions de compatriotes dont malgré l'envahissement, il est responsable!

De regering deed onder andere op aansporen van de koning even verwoede als wanhopige pogingen om de Britten te bewegen voedselhulp door te laten. In de perceptie van steeds meer mensen in het bezette land waren de regeringsleden echter schuldig nalatig en bleken zij net als andere welvarende vluchtelingen *embusquées*, of lijntrekkers met een luxeleventje. De affaire van de zogenaamde champagneavond was een fatale klap voor het gezag van de regering: in maart 1917 raakte in bezet België bekend dat in de Belgische ambassade in Parijs een nieuwjaarsreceptie was georganiseerd waar voor duizenden franken champagne was geschonken. De affaire werd breed uitgesmeerd in de Belgische gecensureerde pers inclusief een compromitterende foto van ministers die het glas hieven.

Naar analogie van de muiterijen in Frankrijk, de protesten in de Berlijnse straten en het revolutionaire klimaat in Rusland, begon ook in bezet België de patriottische consensus te eroderen. Dat betekent niet dat het anti-Duitse sentiment afnam. Integendeel, naarmate België geplunderd werd, verscherpte de haat tegen de bezetter zelfs, in het bijzonder op het platteland. De Duitse exploitatiepolitiek hypothekeerde dan ook de *Flamenpolitik* die door Hindenburg en Ludendorff sterk geïntensiveerd werd via de administratieve splitsing van het land. De pogingen om een anti-Belgische Vlaams-nationalistische collaboratiebeweging van betekenis in het leven te roepen, waren gedoemd omdat de belangen van de Belgische bevolking geheel ondergeschikt werden gemaakt aan de Duitse oorlogsinspanning. Dat Hindenburg en Ludendorff tegelijkertijd besloten tot de plundering van België en de uitvoering van de *Flamenpolitik* getuigde dan ook van weinig politieke intelligentie.

Hoewel de Duitse exploitatiepolitiek het oorlogsnationalisme van het gros van de Belgen in stand hield, lieten de meeste mensen door de nood

gedwongen het naakte voortbestaan steeds meer primeren op patriottische overwegingen. Het gebod van de ‘patriottische afstand’ begon te verzwakken. Ondanks een plechtige oproep van kardinaal Mercier, het hoofd van de Belgische katholieke kerk en een uitgesproken patriot, begonnen steeds meer arbeiders zich te melden voor vrijwillige tewerkstelling in Duitsland. Bij arbeidsconflicten (zoals bij de Brusselse politie of in de Waalse mijnen) werd in toenemende mate een beroep gedaan op de bezetter om meer loon of extra rantsoenen te ontvangen. Een groep linkse intellectuelen ging zelfs nog verder. Geïnspireerd door ontwikkelingen elders in Europa pleitten zij voor onmiddellijke vrede, broederschap tussen de volkeren en de omverwerping van het kapitalisme en de monarchie. In de milieus van de Socialistische Jonge Wacht (SJW), de jeugdbeweging van de BWP, kwam de sluimerende onvrede over de steun van de BWP aan de Belgische oorlogsinspanning en aan de regering in Le Havre steeds duidelijker aan de oppervlakte. De vooroorlogse frictie tussen het principiële pacifisme van de SJW en de gematigde partijlijn kwam weer volledig aan de oppervlakte en leidde op een aantal plaatsen tot een regelrechte breuk. Zo publiceerde de Gentse afdeling een striemende aanklacht tegen de kopman van de Gentse BWP, Edward Anseele:

Onze voormannen lijden aan de ziekte der gemakzucht. De tijd van den opofferingsgeest heeft voor hen uitgedaan.[...] In de uren van den nijpendsten nood, waar het ging om woorden in daden om te zetten, waar het gold het leven van duizenden klasseggenooten, werd het proletariaat door hen in de steek gelaten. Het Belgisch regeerings-socialisme is geworden doof, stom en blind. Het verloor, gewild, den zin de wereldgebeurtenissen ten bate van het socialisme te gebruiken.

De bezetter deed er alles aan om de pacifistische fracties te versterken en verder in botsing te brengen met de BWP, zeker nu duidelijk werd dat de aantrekkingskracht van de *Flamenpolitik* zeer beperkt bleef. Met succes, want nadat de Gentse SJW op 14 januari 1917 had opgeroepen tot een onmiddellijke vrede en een eigen blad, *De Roode Jeugd*, had opgericht, werd zij uit de BWP gezet. Ook in Antwerpen zou een openlijke afscheiding plaatsvinden. Via de Russisch-bolsjewistische connectie sluisden de Duitsers geld door naar de revolutionaire socialisten in België en richtte Lenin einde 1917 een proclamatie tot de Belgische arbeiders. Hij spoorde hen aan om af te rekenen met het ‘sociaal-patriottisme’ en als oudste industriële arbeiders-

klasse van het vasteland haar historische taak op te nemen en de fakkel van de revolutie naar het kapitalistische Westen te brengen.

De meerderheid in de BWP was allesbehalve gewonnen voor revolutionaire experimenten en hield vast aan de beproefde strategie van het democratische reformisme en terughoudendheid tegenover de bezetter. Bovenal wensten de partijkaders de socialistische beweging ongeschonden door de oorlog te loodsen om naderhand des te zwaarder te kunnen wegen op de democratische besluitvorming. Om de revolutionaire tendensen zo veel mogelijk de wind uit de zeilen te halen en de eenheid van de partij zo goed mogelijk te bewaren, stippelde partijleider Emile Vandervelde een tweesporenbeleid uit. Ten eerste werden de revolutionaire socialistengebbrandmerkt als betekenisloze scheurmakers en bovendien als 'een vreemd gewas, zorgvuldig voorbereid en kunstmatig door de Duitse imperialisten op de democratische Belgische socialistische beweging ingeënt'. Ten tweede zette de BWP een uitgesprokener, linkser koers uit. Vandervelde nam ontslag als minister zonder portefeuille in de regering in Le Havre. Ook steunde de partijleiding het door Camille Huysmans eerst vruchteloos voorgestelde plan om een samenkomst van de socialistische Internationale te organiseren in de hoop zo de vrede dichterbij te brengen. Deze linkse koerscorrectie kon de revolutionaire dynamiek beperken, maar riep ter rechterzijde dissidenties op. De zogenaamde 'nationale socialist' (onder anderen Jules Destrée, Modeste Terwagne, Georges Hubin en Louis Piérard) noemden de koerswending een communistische machinatie die gelijk stond aan landverraad.

Tegen de woelige binnen- en buitenlandse achtergrond begonnen de Belgische elites en middengroepen te vrezen dat de sociale ontredde tot een politieke omwenteling zou leiden. Het zaad van de revolutie zou kiemen in de door de honger en schaarste omgewoelde ondergrond. In realiteit waren tot diep in 1918 groeperingen met een revolutionair karakter uiterst marginaal, maar de beeldvorming was zeer reëel. Als gevolg van die snel om zich heen grijpende *peur du rouge* gingen de Belgische elites het woelige sociale protest anders inschatten. Terwijl ze tijdens de eerste helft van de bezetting de legitimiteit van voedselrellen tot op zekere hoogte erkenden vanuit een paternalistisch denkraam, zagen ze die vanaf het voorjaar van 1917 steeds meer als revolutionaire kuiperijen. Ook achter overvallen werd opeens 'het reinste bolsjewisme' vermoed. Dat de elites voedselrellen afdeden als revolutionair en in toenemende mate met repressie beantwoordden, smoorde elke dialoog met de lagere sociale groepen.

Gealarmeerd door de aanzwellende antiklerikale retoriek bij linkse radicalen en een aantal opvallende plunderingen van kerken en kloosters voltrok zich bij de boerenwachten een proces van ideologische radicalisering. De wens de landelijke bevolking te verdedigen, werd verbonden met een strijdbaar katholicisme: naar het voorbeeld van de Boerenkrijg maakte de kreet 'Voor outer en heerd' opgang. Naar analogie van de boerenwachten riepen nu ook de burgemeesters van talloze steden – na toestemming van de bezetter – 'burgerwachten' in het leven, die officieel recht en orde moesten handhaven. Zij patrouilleerden 's nachts door de steden om diefstallen en plunderingen in te dijken, gewapend met knuppels. Deze vrijwilligers, voornamelijk van kleinburgerlijke afkomst uit zowel katholieke als liberale hoek, waren doordrongen van een conservatief en antirevolutionair gedachtegoed.

De toenemende repressie van de voedselprotesten vergrootte de kloof tussen de lagere sociale groepen en de elites. Illustratief is de lynching in juli 1918 van drie burgerwachten in Luik na een faliekant afgelopen interventie bij een voedselrel. De groeiende sociale polarisatie had ook bredere politieke gevolgen: het verzwakte de al beperkte voedingsbodem voor een Vlaams-nationalistische collaboratiebeweging. Een aantal linkse flamingantische intellectuelen koos voor het revolutionaire socialisme, terwijl het gros van de Vlaamsgezinde, overwegend katholieke middengroepen zich schaarde achter de burger- en boerenwachten.

De burgerlijke vrees voor revolutie werd een selffulfilling prophecy. Hier ligt ook de kiem van de paramilitaire organisaties die ter linker- en ter rechterzijde tot stand zouden komen. Door het optreden van de boeren- en burgerwachten zouden de Socialistische Jonge Wachten zichzelf gaan herdefiniëren als 'rode gardisten', een verwijzing naar de Franstalige benaming voor de Socialistische Jonge Wachten: de Jeunes Gardes Socialistes. Maar zover was het tijdens de bezetting nog lang niet: terwijl in de ogen van burgerlijke waarnemers de protestacties van lagere sociale groepen en de agitatie van revolutionaire intellectuelen twee koppen van hetzelfde monster vormden, was er in werkelijkheid nauwelijks sprake van betekenisvolle samenwerking. Buiten het bezette land schatte men de diffuse toestand nog minder realistisch in. In de buitenlandse pers klonken verontruste geluiden over de anarchie in België. De Britse en de Franse gezanten bij de Belgische regering in ballingschap drukten hun bezorgdheid uit over een mogelijke bolsjewistische machtsgreep in België. Nationalistische milieus van Belgische bannelingen begonnen openlijk te spreken over het 'rode gevaar' en

stuurden aan op de bestraffing van het ‘germano-bolsjewistische’ verraad zodra het land bevrijd zou zijn. De Belgische legerleiding begon al dan niet vermeende ‘pacifisten’ in de gelederen scherp in het oog te houden. Ook de entourage van de koning vreesde voor de politieke toekomst van het land en de monarchie. Het sterkte de vorst in zijn overtuiging dat democratische concessies noodzakelijk waren om de stabiliteit te garanderen, een mening die hij deelde met Francqui en Solvay. De voorwaarden om tot een groot vergelijk te komen dat de zware sociale spanningen zou pacificeren, waren echter niet gunstig. Gealarmeerd door het rode gevaar maakte men aan de rechterzijde geen onderscheid tussen de reformistische BWP en de revolutionaire groeperingen. Dat werd nog in de hand gewerkt door de linkse koers die de BWP diende te voeren om de revolutionaire dissidenties onder controle te krijgen.

‘DU TRICOLERE AU ROUGE’: EEN MOEIZAME POLITIEKE TRANSITIE

Als gevolg van de ineenstorting van het Duitse leger vanaf september 1918 steeg de angst voor een systeemcrisis onder de Belgische elites naar ongekende hoogten. Wat als links-revolutionaire groepen gebruikmaakten van het machtsvacuüm dat zou ontstaan tussen het vertrek van de Duitsers en de aankomst van het Belgische leger? Toen duidelijk werd dat het Duitse lenteoffensief mislukt was en de terugtrekking nog maar een kwestie van weken zou zijn, voerden de Belgische elites een wortel- en stokbeleid. Om het gevaar van revolutionaire avonturen de kop in te drukken, stelden ze enerzijds een fundamentele sociale en politieke democratisering in het vooruitzicht en mikten ze anderzijds op een krachtig herstel van het geweldmonopolie van de Belgische staat.

Ook koning Albert stuurde aan op een compromis tussen ‘alle verantwoordelijke en vaderlandse elementen van goede wil’. Wat de compromisbereidheid in de hand werkte, was niet alleen de enorme ontwrichting in het bezette land, maar vooral ook het besef dat de legitimiteit van het regime onder druk stond. De regering in Le Havre, en met haar de stuurloze katholieke partij, had heel wat gezichtsverlies geleden als gevolg van de hongersnood. Het gezag van liberale financiers en industriëlen was door de neergang van de Francquidoctrine al evenzeer onder druk komen te staan. De BWP voelde de hete adem van de linkse afscheiding in haar nek.

Slechts een omvattend compromis waarbij iedereen over de brug moest komen, zou soelaas kunnen brengen. Dat althans was het algemene aanvoelen onder de Belgische elites in ballingschap en in het bezette land. In die zin werden in de loop van 1918 diverse verkennende gesprekken gevoerd. De *sense of urgency* versterkte nog door geruchten over een revolutie onder Duitse militairen in Brussel in de herfst van 1918. Tegen die achtergrond slaagde koning Albert erin kopstukken uit de drie politieke families samen te brengen in het kasteel van Loppem in het pas bevrijde deel van West-Vlaanderen. De uitkomst van dat overleg was de vorming van een transitiekabinet van 'nationale eenheid' waarin de drie grote partijen vertegenwoordigd waren. De nieuwe regering voerde spoorsslags het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen én vrouwen in nog voor het grondwettelijk geregeld kon worden, en regelde ook de afschaffing van het stakingsverbod, de gelijkheid van subsidies voor alle scholen, de introductie van een cursus moraal in het lager onderwijs en de vernederlandsing van de universiteit van Gent. Wat dat laatste betreft, de poging van de bezetter om de Gentse universiteit als een Nederlandstalige instelling te heropenen, was faliekant mislukt bij gebrek aan Vlaamse studenten en professoren. Dat werd algemeen geïnterpreteerd als een bewijs van de vaderlandse trouw van de Vlamingen en vormde een krachtig argument voor de vernederlandsing bij de Bevrijding.

Met de terugtrekking van de Duitsers in het vooruitzicht begon het moeizame herstel van het geweldmonopolie, de ultieme hoeksteen van het statelijke gezag. De procureurs-generaal bereidden rondzendbrieven voor om achtergelaten oorlogswapens uit handen van bendes en van politieke groeperingen te houden. Maar de ene groepering was de andere niet; terwijl de 'rode gardes' op een hoop werden gegooid met overvallers, werden de boeren- en burgerwachten juist geïntegreerd in het officiële repressie-apparaat. De legertop achter de IJzer werkte een tweesporenbeleid uit: enerzijds kreeg de rijkswacht extra mankracht, voertuigen en wapens om het bevrijde gebied zo snel mogelijk daadwerkelijk te kunnen bezetten, anderzijds werd een aantal glorieuze intredes gepland van vorst en leger in de belangrijkste steden van het land om de band tussen de bevolking en het wettelijke gezag symbolisch te herstellen.

Eenmaal de Duitse terugtrekking ingezet, werden de plannen wel degelijk uitgerold, maar de realiteit bleek weerbarstig. Op het platteland wisten de traditionele elites samen met de boerenwachten hun greep te behouden, al duurde het nog tot 1922 alvorens het endemische banditisme

aan banden was gelegd. In de stedelijke en de industriële gebieden doken 'raden' naar sovjetvoorbeeld op: zij eisten onmiddellijke vrede, brood, het algemeen enkelvoudig stemrecht en een harde bestraffing van de economische collaboratie. In een aantal steden braken de raden stapelhuizen open toen de Duitse bewaking vertrokken was. Ze troffen er grote voorraden aan bestemd voor de ravitaillering van het Duitse leger. De verdeling van dat voedsel onder de bevolking versterkte de legitimiteit van de raden en deed de haat voor de profiteurs weer opblaaien. In Luik en een aantal kleinere steden kregen de acties van de raden een antiklerikaal karakter: de kloosters waar vele Duitse geestelijken onderdak hadden gevonden tijdens Bismarcks antikatholieke *Kulturkampf*, werden aangevallen en hun bezittingen toegewezen aan noodlijdenden. Afgezien van kleine, intellectuele splintergroepjes hadden de raden (nog) geen revolutionair karakter, maar stuurden ze aan op concrete sociale en politieke hervormingen. Slechts in die gemeenten waar de burgemeester gecollaboreerd had, namen de raden het gemeentehuis in. De vreugde om de bevrijding van het gehate Duitse juk en het streven naar een rechtvaardiger samenleving gingen doorgaans hand in hand: in de menigten die de raden toejuichten, waren zowel Belgische als rode vlaggen te zien. Die verbinding van socialisme en patriotisme blijkt ook uit de houding van de Belgische raden ten overstaan van de Duitse soldatenraden die zich begin november 1918 in diverse steden vormden. In weerwil van de internationalistische fraseologie wezen de Belgische arbeidersraden het aanbod van hun Duitse broeders om wapens te leveren verontwaardigd af: het Belgische volk zou zich wel op eigen kracht bevrijden. Het aanvankelijke loyaal-Belgische en reformistische karakter van de Belgische arbeidersraden werd door de burgerlijke elites niet onderkend. Zij zagen in het rode vlagvertoon, de gebalde vuisten, het onophoudelijke zingen van de 'Internationale' en de talloze huldeblijken aan de Russische Sovjets evenveel bewijzen van een revolutionaire geest. De plundering van de eigendommen van economische collaborateurs, de aanvallen op woekerende boeren en de schending van kloosters deden hen vrezen dat een werkelijke omwenteling was ingezet. *La peur du rouge* overmande hen en leidde tot onbesuisde reacties die de ruimte voor een pacificatie, die begin november ontegensprekelijk nog bestond, inperkten en tot een botsing tussen de burgerlijke en de radenorde zouden leiden.

Na de Duitse terugtrekking was de sfeer in diverse grote steden zeer gespannen. Burgerwachten en gemeentepolitie stonden er lijnrecht tegenover de raden. Het spel zat echter pas echt op de wagen toen burgerwach-

ten bij de voorbereiding van de Blijde Intrede van Koning Albert in Brussel de raden opdroegen de rode vaan te strijken: in het uur van de triomf was alleen de vaderlandse driekleur op haar plaats, een rode vlag zou een affront voor de vorst en het leger vormen. Toen de raden hier niet op wilden ingaan en burgerwachten dan maar zelf de rode vlaggen begonnen te verwijderen, kwam het tot vechtpartijen, waarbij twee jonge gardisten om het leven kwamen. De begrafenis van de twee groeide uit tot een indrukwekkend huldeblijk. In het zog ervan trokken jonge gardisten door de stad en verbrandden ze koninklijke en vaderlandse insignes. De definitieve verwijdering tussen de raden en de burgerlijke orde was ingezet. De roep om een afrekening met 'les mauvais riches' en 'de vetten' was overal in de Brusselse arbeiderswijken te horen en hier en daar weerklonk ook de kreet 'Leve de republiek'. In de volkswijken maakte de bonte mengeling van rode en Belgische vlaggen plaats voor een exclusief rode zee. De portretten van koning Albert en koningin Elisabeth verdwenen uit het straatbeeld. Toen Albert een paar dagen later aan het hoofd van het triomferende Belgische leger de hoofdstad binnentrok, reageerde Brussel als een verdeelde stad. Terwijl de elites en de middengroepen hen onthaalden met veel enthousiasme en vlaggengezwaai – deels uit opluchting dat het gevaar van een omwenteling nu wel geweken zou zijn, bleven de meeste arbeiders en werklozen thuis. Ook elders in de grote steden was de sociale en politieke spanning op straat te voelen. In Luik, Hoei en Antwerpen riepen de raden de republiek uit, wat tot verontwaardigde royalistische reacties leidde. Bij schermutselingen tussen boeren- en burgerwachten, lokale politiediensten en de oprukkende rijkswacht enerzijds en de rode gardisten anderzijds vielen in totaal naar schatting vijfentwintig doden. De geïmproviseerde raden vormden geen partij voor de getrainde militairen en werden dan ook snel ontbonden. De politieke fall-out zou echter des te groter zijn.

Tegen die achtergrond wekt het geen verwondering dat de troonrede waarin koning Albert de Akkoorden van Loppem presenteerde, een koele ontvangst vond bij de arbeidersbevolking. De kloof die door de voedselpolitiek tijdens de bezetting gegroeid was, verdiepte door het geweld bij de Wapenstilstand. De belofte van democratisering uit de troonrede stootte daardoor op ongeloof, wat de BWP in een lastig parket bracht. Die scepsis vormde de voedingsbodem voor de revolutionaire socialisten die zich in december 1918 verenigden in de Belgische Communistische Partij (BCP). De BCP zou haar aanhang nog proberen te verruimen door in de naoorlogse stakingsgolf aan te sturen op de collectivisering van de productie-

middelen: arbeidersraden moesten de fabrieken overnemen. De solidariteit met de Duitse en Russische broeders werd evenzeer sterk in de kijker gezet. Die ideologische scherpslijperij bleek een misrekening: de BWP en haar vakbonden zetten door middel van regeringsdeelname in op onmiddellijke materiële lotsverbetering op het vlak van lonen, huren en voeding. Zo wisten ze de aantrekkingskracht van de revolutionaire socialisten in te dammen. De strategie van de socialistische ministers om de Belgische markt te overspoelen met ingevoerde levensmiddelen, maximumprijzen voor voeding af te kondigen en de huishuren te controleren, sorteerde enig effect, eens te meer een indicatie van het belang van de voedselpolitiek. Het reformisme van de BWP was dan wel gedeeltelijk succesvol, het slaagde er niet in de breuk in de socialistische beweging ongedaan te maken. De BCP bleef krachtig ageren tegen het 'verraad van Loppem': de BWP zou het revolutionaire momentum hebben verspeeld door een compromitterend compromis te sluiten met vorst, kerk en kapitaal.

De pacificatiepolitiek van de Belgische elites kon de polarisatie weliswaar indammen, maar geen halt toeroepen. Het eerste jaar na de Wapenstilstand zou een van de woeligste uit de Belgische geschiedenis worden. Stakingen, huurdersbetogingen en vergeldingsacties tegen woekeraars wisselden elkaar af. Het gevoel dat de Belgische samenleving aan anarchie ten prooi viel en dat de communisten daaruit een slaatje probeerden te slaan, mobiliseerde de boeren- en burgerwachten en ook groepen oud-strijders. Er waren aanhoudende schermutselingen met communistische én socialistische militanten. Ter rechterzijde gingen stemmen op om een 'nationale concentratie' tot stand te brengen en een corporatieve staatsordening op te zetten.

Het hoeft geen betoog dat de eerste naoorlogse verkiezingen in november 1919 in een uiterst gespannen sfeer verliepen. Buitenparlementaire presiegroepen gingen de straat op. De BWP kwam geprangd te zitten tussen de communisten en de burgerlijke partijen. Het resultaat van dat alles was dat de katholieke partij een veel sterker resultaat haalde dan een jaar eerder nog voorspeld had kunnen worden. Met de krachtige steun van kardinaal Mercier had zij zich met succes weten op te werpen als de enige garantie voor orde, godsdienst, eigendom, vorst en vaderland, als dam tegen het rode gevaar. Conservatieve liberalen werden daardoor verleid om katholiek te stemmen. Dissidenties ter rechterzijde werden in de kiem gesmoord. Vlaams-nationalistische splinterpartijen, bijvoorbeeld, konden gemakkelijk gebrandmerkt worden als scheurmakers die links in de kaart speelden.

Dat leverde de katholieken maar liefst 86 zetels in de Kamer op, weliswaar geen absolute meerderheid meer, maar ze bleven wel afgetekend de grootste partij. De liberalen vielen terug op 30 zetels. Tegelijkertijd vond een doorbraak van links plaats: de BWP haalde 51 zetels, terwijl ook de communisten met 19 zetels hun intrede deden in de Kamer.

Na deze stembusslag kwam er toch weer een regering van nationale unie omdat de politieke elites doordrongen waren van de noodzaak van pacificatie en een intense afkeer van de communisten deelden. Dat werkte paradoxaal genoeg de links-rechtspolarisatie verder in de hand. De buitenparlementaire pressiegroepen ter rechterzijde beschuldigden de katholieke partij van verraad en evolueerden snel in antiparlementaire, corporatistische en nationalistische zin. In hun ogen was de blijvende socialistische regeringsdeelname de druppel die de emmer deed overlopen na de ongrondwettelijke 'coup' van Loppem en de 'vernedering' van België in Versailles. Geïnspireerd door het Italiaanse fascisme vormden zij zich om tot 'patriotische milities' die aanstuurden op een autoritair, monarchaal regime. De communisten hekelden van hun kant het 'slappe parlementarisme' van de BWP.

De naoorlogse pacificatiepolitiek kon een sociale en politieke polarisatie niet verhinderen. Aan zowel de linker- als de rechterzijde ontstonden antidemocratische revolutionaire bewegingen, die een climax vonden in de economische malaise van de jaren 1930. Tot een 'grote crisis' van de democratie, een machtsovername door fascistten of communisten, kwam het uiteindelijk niet. De drie grote partijen bundelden hun krachten in een nieuw soort 'unionisme' om de uitdagingen het hoofd te bieden. Het spookbeeld van een 'extremistische' machtsovername zou gedurende de hele jaren 1930 een bestendige preoccupatie voor de Belgische elites blijven. Tot een 'kleine crisis' van de democratie kwam het wel: het bestel werd minder democratisch. Om de macht van de milities op straat in te dammen, werd de politionele controle op 'subversieve groepen' zodanig aangescherpt dat de grondwettelijke vrijheid van vereniging en vergadering stevig onder druk kwam te staan. Geconfronteerd met de groeiende oppositie in het parlement, onttrokken de 'unionistische regeringen' – met de uitdrukkelijke instemming van Leopold III – steeds meer terreinen aan de parlementaire controle en gingen ze met volmachten regeren. Op sociaaleconomisch vlak werd een corporatief systeem op poten gezet, waardoor regering, werkgevers en werknemers buiten het parlement om de bakens uitzetten. Het waren de grote partijen zelf die toegaven aan de roep om een krachtiger uitvoerende macht en een autoritairder regeerstijl.

Uiteindelijk bleek de pacificatie van Loppem, hoe zorgvuldig ook voorbereid door de Belgische elites in ballingschap, slechts partieel bestand tegen de situatie in het bevrijde land. De tegenstellingen op levensbeschouwelijk en taalgebied werden met succes en bestendig bezworen, maar sociaaleconomisch polariseerde het land omdat de Belgische overheid de gevolgen van de voedselpolitiek in het bezette en het bevrijde land niet onder controle kreeg.

VERANTWOORDING

De Eerste Wereldoorlog wordt vaak voorgesteld als een kantelpunt in de Belgische geschiedenis, het moment waarop we van maatschappijmodel veranderden. Volgens die interpretatie was de oorlog een beslissende stap in de transitie van een negentiende-eeuwse samenleving gestoeld op het economisch liberalisme, naar een samenlevingsmodel gekenmerkt door een veel sterkere staatsinterventie en sociaal overleg. Terwijl in grote delen van Europa het spook van de revolutie rondwaarde, werd in België de sociaaleconomische breuklijn – de tegenstelling tussen rijk en arm – gepacificeerd. Die pacificatie bleek bovendien duurzaam te zijn: een relatieve vrede kenmerkt de sociale verhoudingen van het twintigste-eeuwse België. Anders dan in vele andere landen waar de oorlog een links-revolutionaire stroming van betekenis baarde, bleef de arbeidersbeweging in België zich binnen reformistisch-democratische banen bewegen. Ter verklaring hiervoor wijzen historici doorgaans naar de werkzaamheden van het Nationaal Comité voor Hulp en Voeding (NCHV) tijdens de bezetting en naar het compromis van Loppem.

Het NCHV verdeelde in het bezette land op massale schaal voedsel dat geïmporteerd werd door een internationale hulporganisatie, de Commission for Relief in Belgium. In het tegenfeitelijke relaas ligt die mogelijkheid ook op tafel, maar wordt die uiteindelijk onmogelijk gemaakt door het Britse njet. Volgens het klassieke verhaal wist het NCHV, bestuurd door de in bezet België achtergebleven elites, de ergste gevolgen van de honger in te perken. Zo ontpopte het NCHV zich tot een schaduwregering van het bezette land en vrijwaarde het grotendeels de legitimiteit van de Belgische elites. Het NCHV voerde een door brede lagen van de bevolking gesteunde voedselpolitiek en zocht bovendien toenadering tot de socialistische arbeidersbeweging. Door deze verlichte koers vermeed het NCHV een gevaarlijke escalatie van de klassentegenstellingen en legde het de basis voor de snelle naoorlogse pacificatie, waarvan het compromis van Loppem de bekroning was.

‘Loppem’ integreerde de Belgische socialisten in het politieke bestel en de-escaleerde de potentieel explosieve situatie bij de Wapenstilstand. Albert I en de leiding van het NCHV drukten er ondanks de oppositie van conservatieve katholieken democratische concessies door: het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen vanaf 21 jaar, voor oorlogsweduwen bij parlementsverkiezingen en voor alle vrouwen bij gemeenteraadsver-

kiezingen, en een hervorming van het stakingsrecht en de arbeidsduur. Zo verzekerden de elites op termijn de maatschappelijke stabiliteit. Dat bleek bijvoorbeeld uit de resultaten van de nationale verkiezingen van 1919: katholieken en socialisten elk 70 Kamerzetels, de liberalen 34 en rechtse splinterpartijen 12. Er was dan wel een ruk naar links, maar het ging om stemmenwinst voor de reformistische BWP. De revolutionaire communisten hadden nog geen vertegenwoordiging in het parlement. Daar zou pas in 1925 verandering in komen.

Althans, dat is de klassieke geschiedinterpretatie die tijdens het interbellum krachtig werd uitgedragen in allerhande geschriften van vroegere leidinggevendenden van het NCHV. Het citaat over de bedoeling van de voedselhulp ('pour maintenir le calme dans la population ouvrière') komt in werkelijkheid van Albert Henry die tijdens de oorlog een prominente rol in het NCHV speelde.¹⁹¹ Tot vandaag klinkt die visie nog door, maar het weinige historische onderzoek ter zake biedt een veel complexere kijk en toont aan dat de voedselkwestie de Belgische samenleving onder hoogspanning zette en dat het NCHV dat hooguit kon temperen.¹⁹² Onder de hongerige bevolking in de stedelijke en industriële centra ontstond een diepgewortelde achterdocht tegenover voedselproducenten en -handelaren die ervan verdacht werden zich door speculatie te verrijken, wat onder meer leidde tot een zeer gespannen verhouding tussen stad en platteland. Maar ook bestaande klassentegenstellingen werden versterkt, want wie tekort had, kon het moeilijk verkroppen dat welgestelden aan de schaarste ontsnapten. Die ontevredenheid onder brede lagen van de bevolking leidde tijdens de bezetting tot woelige protesten. Veeleer dan een situatie waarbij het NCHV binnenlandse polarisatie vermeden zou hebben, was er sprake van een reëel conflictpotentieel dat door het optreden van het NCHV beheersbaar gehouden is.

Het doel van onze tegenfeitelijke geschiedenis is te onderzoeken wat er gebeurd zou zijn als het NCHV de zaken niet onder controle had weten te houden. Wat als het voedselverdelingsbeleid niet op een minimale mate van instemming onder brede lagen van de bevolking had kunnen rekenen? Daarmee zou een van de grondslagen van de pacificatie bij de Wapenstilstand niet of in veel mindere mate aanwezig zijn geweest. Recent internationaal onderzoek laat namelijk duidelijk zien dat de steun voor de oorlogsinspanning en het regime afhankelijk was van de mate waarin de autoriteiten erin slaagden om een voedselpolitiek te voeren die door

grote delen van de bevolking als rechtvaardig werd beschouwd.¹⁹³ Er bleek geen rechtstreeks verband te bestaan tussen de gemiddelde calorieopname per hoofd en de mate van politieke stabiliteit. Of een regime zijn legitimiteit onder de bevolking kon bewaren, was niet zozeer afhankelijk van de hoeveelheid voedsel waarover mensen objectief beschikten dan van hun subjectieve aanvoelen. Zolang overheden ervoor konden zorgen dat brede lagen van de bevolking de bevoorrading rechtvaardig achtten, bestond er veelal bereidheid om de tekorten in het kader van de oorlogsinspanning te dragen. Slaagden de autoriteiten er echter niet in een ravitailleringssysteem uit te werken dat een draagvlak in de samenleving vond, dan verloren ze geleidelijk hun legitimiteit.

De niet-elitaire groepen ondergingen niet zomaar de voedselpolitiek van bovenaf, maar gaven haar integendeel mee vorm. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de voedselrellen die in vrijwel geheel Europa tijdens de Eerste Wereldoorlog voorkwamen. Dat dergelijke acties verstrekkende gevolgen kunnen hebben, blijkt ten volle uit het onderzoek van Belinda Davis over de protesten van Berlijnse arbeidersvrouwen.¹⁹⁴ Davis weet aannemelijk te maken hoezeer die acties bijgedragen hebben tot de delegitimering van het keizerlijke regime en de oorlogsinspanning. Vanuit dit vernieuwende perspectief vertrekt ons tegenfeitelijke verhaal. We stellen ons de vraag wat de sociaal-politieke weerslag geweest zou zijn als de voedselpolitiek in bezet België net als bijvoorbeeld in Duitsland en Rusland haar legitimiteit grotendeels verloren had.

Een geloofwaardig vertrekpunt voor zo'n tegenfeitelijk scenario waren de moeizame onderhandelingen over voedselhulp voor het bezette België tussen de toekomstige grondleggers van het NCHV, de bezetter, de neutrale machten en de Britten. Die gesprekken waren geïnitieerd door toplui uit het Belgische zakenleven, omdat zij zich zeer goed realiseerden dat een lange bezetting wegens de Britse zeeblokkade tot ernstige bevoorradingsproblemen zou leiden: zo importeerde België voor de oorlog drie vierde van al het in het land geconsumeerde graan. Het was dus zaak de voedselimporten op een of andere manier te hervatten. Dat het in de herfst van 1914 tot een overeenkomst kwam die de massale voedselhulp in het kader van de Commission for Relief in Belgium mogelijk maakte, was zeker geen vanzelfsprekendheid.¹⁹⁵ Invloedrijke personen in de Britse regering (minister van Oorlog Lord Kitchener, minister van Financiën David Lloyd George en *First Lord of the Admiralty* Winston Churchill) lagen om strategische redenen dwars. Zij vreesden dat het ingevoerde voedsel in de magen van

Duitse soldaten zou belanden en wezen op de Duitse verantwoordelijkheid ten aanzien van de bezette bevolking. Een hulpoperatie van een dergelijke aard en omvang was bovendien nog nooit eerder opgezet. Uiteindelijk zwichtte de Britse regering 'zij het met immense tegenzin', zoals Sophie de Schaepdrijver schrijft, maar het Britse wantrouwen zou tot het einde van de oorlog aanhouden.¹⁹⁶ Britse marinekringen bleven de hele oorlog lang de voedselhulp ter discussie stellen om militair-strategische redenen.¹⁹⁷ Dat de onderhandelingen spaak zouden lopen, was dus zeker zo waarschijnlijk als dat ze zouden lukken, een plausibele mogelijkheid waarvan wij dankbaar gebruikmaken in ons tegenfeitelijke scenario.

Als België blijvend afgesneden was geweest van voedselimport, is het vanzelfsprekend dat de Belgische elites uiteindelijk tot een moeizame *modus vivendi* met de Duitsers zouden zijn gekomen. Beide partijen hadden daar alle belang bij. De bezetter was in werkelijkheid zeer beducht voor hongeropstanden in België omdat het land net achter de frontzone lag. Belangrijke fracties in het bezettingsbestuur wensten de Belgische economie zo veel mogelijk intact te houden met het oog op een eventuele annexatie. De Belgische elites van hun kant konden onmogelijk onverschillig toekijken terwijl brede lagen van de bevolking verhongerden en waren ook in werkelijkheid bereid om in contact te treden met de bezetter om dat te voorkomen. Het reële geval van Charleroi dat we in ons tegenfeitelijke verhaal aanhalen, toont dat aan. Het laat zich dan ook aanzien dat het naar analogie van de Tweede Wereldoorlog tot een soort 'politiek van het minste kwaad' gekomen zou zijn: een compromis tussen de bezetter en de Belgische (economische) elites dat het mogelijk maakte de economische activiteit in het bezette land te hervatten en zo min of meer in het onderhoud van de bevolking te voorzien. Dat we dat compromis de *Francquidoctrine* hebben genoemd, is een knipoog naar de *Galopindoctrine* tijdens de Tweede Wereldoorlog die ook naar de leidende zakenman in het bezette land werd vernoemd, namelijk Alexandre Galopin, de gouverneur van de Generale Maatschappij van België.

In welke mate het mogelijk geweest zou zijn om het dichtbevolkte België zonder de voedselimport te voeden, is eigenlijk onduidelijk. Peter Scholliers berekende dat in werkelijkheid de voedselinvoer per kop 950 kilocalorieën per dag bedroeg, ongeveer de helft van de dagelijkse behoeften.¹⁹⁸ Vanuit die optiek bekeken lijkt het aannemelijk dat de honger snel om zich heen zou grijpen in het bezette land, zelfs als je ervan uitgaat dat in het tegenfeitelijke scenario meer Belgische vluchtelingen (320.000 in plaats

van ongeveer 100.000) in neutraal Nederland zouden blijven en er massaler dan in werkelijkheid het geval was voedsel vanuit Nederland naar België gesmokkeld zou zijn. Daar staat echter tegenover dat een vergelijkbare situatie onder de nazibezetting (goeddeels afgesneden van voedselimporten en een 'politiek van het minste kwaad') wel schaarste en gebrek, maar geen massale hongersnood baarde. Duidelijk is in elk geval dat de Francquidoc-trine onmogelijk duurzaam kon zijn wegens de uitputting van grondstoffen voor de industrie, maar vooral wegens de koerswijziging in Duitsland. In augustus 1916 kwamen *hardliners* aan de macht die de belangen van het leger lieten primeren op die van de bevolking van Duitsland en van de bezette gebieden. Als gevolg van die koerswijziging werd ook in werkelijkheid de economische exploitatie van het bezette land scherp opgevoerd (met name door de ontmanteling en de roof van een belangrijk deel van het Belgische industriële apparaat en de deportatie van arbeiders).

Dat het onder dergelijke omstandigheden tot scherpe sociale spanningen gekomen zou zijn, is vanzelfsprekend. In werkelijkheid kon het NCHV al niet verhinderen dat de Belgische samenleving onder hoogspanning kwam te staan als gevolg van de schaarste. Er waren daadwerkelijk woelige hongermarsen, voedselrellen en werkonderbrekingen waarin de relatief gepri-vilegieerde groep van de mijnwerkers vaak het voortouw nam. De in de *counterfactual* aangehaalde stakingen van de Brusselse politie en de Waalse mijnwerkers hebben echt plaatsgevonden. Er werd als gevolg van de schaarste en de desintegratie van politie en justitie ook in werkelijkheid massaal gestolen. In het bezette land werden ook echt boeren- en burgerwachten opgericht om diefstallen te voorkomen. Dat gebeurde vaak op initiatief van lokale Belgische overheden en werd geduld door de bezetter. De Belgische staat zou tot diep in de jaren 1920 de strijd moeten aanbinden met roversbenden. Al even reëel waren de pogingen uitgaande van agrarische gebieden om greep te houden op hun eigen voedselproductie. Aangezien die binnenlandse tegenstellingen niet in het patriottische naoorlogse plaatje van vaderlandse consensus pasten, werden ze na 1918 vakkundig onder de mat geveegd of geminimaliseerd. Als gevolg van de sterk opflakkerende taalspanningen vanaf de jaren 1960 legden historici zeer ten onrechte de klemtoon op de communautaire dimensie van de Eerste Wereldoorlog, in plaats van op de sociaaleconomische conflicten, die vele malen belangrijker waren. Op dit vlak hebben we dus niets moeten 'verzinnen'. We hebben de gebeurtenissen alleen in een ander perspectief geplaatst, namelijk dat van een politiek-ideologische radicalisering.

Ook in werkelijkheid waren de Belgische elites er zich ten eerste van bewust dat de sociale onvrede in het bezette land een potentiële voedingsbodem voor politieke radicalisering vormde. Het was die angst die gedeels aan de basis lag van hun bereidheid om de vrije markt voor voedselvoorziening aan banden te leggen en om democratische concessies te doen in Loppem. Om aan te tonen hoe reëel dat bewustzijn wel was: de brief van Albert I aan Paul Hymans, die we in ons tegenfeitelijke verhaal aanhalen, is gewoon echt.¹⁹⁹ Dat de koning in het bijzonder verwees naar de fragiele legitimiteit van de Belgische ballingschapsregering in Le Havre was terecht: in het bezette land circuleerde het gerucht dat de hoge heren in Le Havre een gemakkelijk leventje leidden. We spelen hier tegenfeitelijk op in met het fictieve schandaal van de 'champagneavond'. Dat is een persiflage op een reële gebeurtenis: de activistische 'bieravond' in 1917 waar een delegatie Vlaams-nationalistische collaborateurs in Berlijn het glas hief met vertegenwoordigers van de vijand, wat veel beroering wekte in het bezette land.

Dat de voedseltoestand in het bezette land aanleiding zou kunnen geven tot revolutionaire tendensen is ook allesbehalve uit de lucht gegrepen, zoals het Duitse en het Russische voorbeeld duidelijk maken. Ook in België was onder andere omstandigheden (met name in het tegenfeitelijke geval van een desintegrerend NCHV) een dergelijk scenario mogelijk geweest. In dat geval zouden de sociale tegenstellingen zo aangescherpt zijn dat een politiek-ideologische veruitwendiging ervan moeilijk kon uitblijven. Vanaf de winter van 1917-1918 begon ook in werkelijkheid het taboe af te zwakken om zich bij sociale conflicten tot de Duitse overheden te wenden. De bezetter van zijn kant richtte zich in zijn pogingen om malcontente Belgen te lijmen, niet alleen op flaminganten, maar ook op andere dissidente groepen zoals feministen, pacifisten en socialisten. Onmiddellijk na de invasie hadden de Duitsers zelfs geprobeerd de BWP te verleiden met de belofte de Duitse sociale wetgeving in België in te voeren. Dat was helemaal mislukt en de bezetter zette dan maar noodgedwongen in op het stimuleren van dissidenties ter linkerzijde. Er ontloek werkelijk, ook onder Duitse impuls en zeer geleidelijk, een potentieel voor een linkse radicalisering. Het bijtende citaat van de Gentse Socialistische Jonge Wacht aan Anseele is bijvoorbeeld echt, net als de schrapping van de Gentse SJW uit de partij.²⁰⁰ Dat ze voor de creatie van een radicaal-linkse stroming op de steun van Lenin hadden kunnen rekenen om een linkse afscheiding aan te moedigen, is niet zo vergezocht: met het oog op de verzwakking van de Russische vijand hadden de Duitsers Lenin namelijk met een groep verbannen bolsjewieken uit ballingschap naar Rusland gesluisd.

Een betekenisvolle concurrentie van een pacifistische, revolutionairgeoriënteerde stroming had de BWP tot een andere positie kunnen dwingen en haar onvoorwaardelijke steun voor de Belgische oorlogsinspanning kunnen doen omslaan in een voorwaardelijke. In dat geval had de partij mogelijk ingestemd met het plan van Camille Huysmans, de Belgische secretaris van de Internationale, om vertegenwoordigers bijeen te brengen van de socialistische partijen uit de diverse oorlogvoerende kampen. In werkelijkheid botste een dergelijke samenkomst op het njet van de Belgische partijleiding die zolang de oorlog duurde geen Duitse socialisten wenste te ontmoeten. Een herpositionering van de BWP zou er ook toe geleid hebben dat uitgesproken nationalistische socialistes zoals George Hubin, Louis Piérard en Jules Destrée net als in Italië en Frankrijk uit de partij verwijderd zouden zijn. Volgens Mieke Claeys-Van Haegendoren behoeft de verhoudingsgewijs 'rechtse positie' van de BWP-leiding hen voor deze sanctie.²⁰¹ Kortom, terwijl de BWP in werkelijkheid het internationalisme en de rode vlag inruilde voor het nationalisme en de Belgische vlag, had onder andere omstandigheden een omgekeerde evolutie kunnen plaatsvinden: 'du tricolore au rouge'. Dat laatste is een knipoog naar het werk van José Gotovitch over de communistische partij van België tijdens de Tweede Wereldoorlog.²⁰² Daarin maakt Gotovitch duidelijk hoe de 'rode' communisten aanstuurden op 'nationale' frontvorming in het verzet tegen het nationaalsocialisme.

Zodra in ons tegenfeitelijke verhaal de dynamiek op gang komt van een links-revolutionaire stroming is die wegens het spel van actie en reactie nog nauwelijks in te dammen. De kwalificatie van de rode gardisten als een 'vreemd gewas' is een pastiche van de bekende uitspraak van de katholieke, Vlaamsgezinde politicus Frans Van Cauwelaert over het anti-Belgische Vlaams-nationalisme: 'Het aktivisme is een vreemd gewas, zorgvuldig voorbereid en kunstmatig door de Duitse veroveringspolitiek op de Vlaamse beweging ingeënt.'²⁰³ Evenzeer aannemelijk is dat de taaltegenstelling op de achtergrond zou zijn gedrukt door de sociaaleconomische spanningen: de Belgische elites zouden concessies op het communautaire vlak als veel minder systeembedreigend beschouwd hebben en de overwegend kleinburgerlijke flaminganten zouden vooraan hebben gestaan in de strijd tegen links-revolutionaire tendensen. Vanuit hetzelfde perspectief zou de cruciale tegenstelling van de negentiende eeuw, de levensbeschouwelijke tussen katholieken en antiklerikalen, plots veel van haar urgentie verloren hebben. Vandaar dat het in het tegenfeitelijke Loppem ook veel gemakkelijker

tot een compromis komt op het communautaire en levensbeschouwelijke vlak.

Men kan natuurlijk aanvoeren dat in het tegenfeitelijke geval van een scherpere sociaaleconomische polarisering de Belgische politieke elites in Loppem minder de behoefte gevoeld zouden hebben om een *grand bargain* na te streven met inbegrip van de op de achtergrond gedrukte levensbeschouwelijk en communautaire tegenstellingen. Wij gaan er echter van uit dat die verminderde urgentie een overeenkomst op die terreinen vergemakkelijkte net omdat de regelrechte crisissituatie van het tegenfeitelijke scenario de behoefte aan een allesomvattend compromis van 'nationale eenheid' een stuk groter maakt. Ook in werkelijkheid lagen de elementen van zo'n vergelijk op tafel. Behalve de hervormingen die in Loppem daadwerkelijk ten uitvoer gebracht werden, ging het om vrouwenstemrecht op nationaal vlak (waarvan gedacht werd dat het de katholieken in de hand zou spelen en dat pas in 1948 echt geïntroduceerd werd), de gelijkheid van subsidies voor alle scholen, de introductie van een cursus moraal in het lager onderwijs en de vernederlandsing van de universiteit van Gent. Op basis van deze voorstellen stuurde een groep katholieke prominenten in het bezette land onder leiding van Henri Jaspar aan op een compromis met de liberalen en de socialisten.²⁰⁴ In werkelijkheid haalden deze plannen het niet. De levensbeschouwelijke problemen kwamen in Loppem nauwelijks aan bod en taalkwesties (waaronder de vernederlandsing van de universiteit van Gent) werden op de lange baan geschoven, gediscrediteerd als ze waren door de *Flamenpolitik* en de Vlaams-nationalistische collaboratie. In het tegenfeitelijke scenario zou daarvan nauwelijks sprake zijn geweest, aangezien veel minder flaminganten zich laten verleiden door de Duitsers. Als gevolg van de regelrechte mislukking van het activisme hadden tegenstanders de eis voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit niet als onvaderlands kunnen brandmerken.

Het tegenfeitelijke gevolg van dat alles is dat de pacificatie in 1918 op de middellange termijn een andere uitkomst gehad zou hebben: een duurzame beheersing van de communautaire en levensbeschouwelijke tegenstellingen, maar niet van de sociaaleconomische. Terwijl in werkelijkheid het vergelijk van Loppem en de interventionistische voedselpolitiek van de eerste naoorlogse regering de voedingsbodem voor een radicalisering op links grotendeels wegnamen, is het door de tegenfeitelijke sociaaleconomische polarisering onmogelijk om de revolutionaire geest weer in de fles te krijgen. Dat dit zich uiteindelijk maar zou uiten in een 'kleine' crisis

van de democratie ligt voor de hand. Een 'grote' crisis, zoals een revolutie van links of een staatsgreep van rechts, was weinig waarschijnlijk gezien de uitgesproken liberale politieke traditie van België. Internationaal vergelijkend onderzoek heeft immers uitgewezen dat de Eerste Wereldoorlog niet zozeer een keerpunt in de politieke cultuur vormde, maar veeleer een katalysator die bestaande tendensen versterkte.

Wat is, ten slotte, het belang van ons tegenfeitelijke relaas voor de manier waarop historici naar het verleden kijken? Het illustreert, ten eerste, heel duidelijk het belang van toeval in de geschiedenis. Als in de herfst van 1914 een discussie binnen de Britse regering een andere wending had genomen en de zeeblokkade volledig van kracht was gebleven, zou dat verstrekende gevolgen gehad hebben voor de sociale en politieke geschiedenis van België. Die vaststelling, ten tweede, lijkt op het eerste gezicht de grote impact te bewijzen van de beslissingen van de spreekwoordelijke 'grote mannen'. Dat is echter een oppervlakkige indruk, aangezien de weerslag van de externe Britse beslissing evenzeer wijst op het belang van dieperliggende structuren in de Belgische samenleving. Ons tegenfeitelijke scenario is immers een variant op de werkelijke geschiedenis, waarbij we reële tendensen uitvergroot hebben tegen een nieuwe door externe factoren gewijzigde achtergrond. In vele gevallen hebben we zelfs niets moeten verzinnen, maar hebben we reële fenomenen eenvoudigweg anders geïnterpreteerd vanuit onze kennis van een andere, tegenfeitelijke afloop. Concreet: als de Eerste Wereldoorlog een belangrijke links-revolutionaire stroming gebaard zou hebben in België, dan groeit bij de historicus de neiging om het reële voedselprotest tijdens de bezetting als een soort voorgeschiedenis daarvan te interpreteren. Eens te meer wijst dat erop hoezeer het perspectief van historici bepalend is voor het relaas dat ze schetsen.

Wat leert deze tegenfeitelijke geschiedenis, ons ten slotte, over de behandelde episode? Ten eerste levert zij argumenten voor de stelling dat onze kijk op de Belgische samenleving in oorlogstijd nog altijd te sterk gekleurd is door een nationaal-consensuele bril, door het idee dat in het aanschijn van de vijand alle interne tegenstellingen bedekt worden met de mantel van het patriottisme. Onze *counterfactual* toont niet alleen dat er een reëel potentieel voor sociale en politieke polarisatie in het bezette land bestond, maar ook dat de Belgische bestuurlijke en zakelijke elites zich lang niet alleen lieten leiden door principieel-patriottische overwegingen. Hoogstwaarschijnlijk zouden ze pragmatisch bereid zijn geweest om samen te werken met de bezetter als dat noodzakelijk was geweest om het land

niet te laten verhongeren. Ten tweede maakt de counterfactual duidelijk dat we onvolledig ingelicht zijn over de precieze impact van de schaarste op de bevolking van het bezette land. Welke categorieën van de bevolking werden het sterkst getroffen door de honger en welke het minst? Hoeveel doden zijn het directe gevolg van de schaarste? Waar en hoe vulden mensen de beperkte rantsoenen van het NCHV aan? Het gedachte-experiment om België tijdens de Eerste Wereldoorlog af te snijden van buitenlandse voedselhulp roept ook vragen op over de Tweede Wereldoorlog: hoe kan het dat de aanzienlijk grotere bevolking in 1940-1944 het zonder voedselimport van overzee wist te redden? Dat zijn maar enkele vragen die vooralsnog niet goed te beantwoorden zijn, maar die meer reliëf krijgen dankzij een academische *counterfactual*.

¹⁹¹ Albert Henry, *L'œuvre du Comité national de secours et d'alimentation pendant la guerre*, Brussel, J. Lebègue & cie, 1920, p. 20.

¹⁹² Giselle Nath, *Brood willen we hebben! Honger, sociale politiek en protest tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, Manteau, 2013; Peter Scholliers, The policy of survival: food, the state and social relations in Belgium, 1914-1921, in: John Burnett en Derek J. Oddy (red.), *The Origins and development of food policies in Europe*, Londen, Leicester University Press, 1994, pp. 39-53; Antoon Vrints, Sociaal protest in een bezet land. Voedseloproer in België tijdens de Eerste Wereldoorlog, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 124, nr. 1 (2011), pp. 30-47.

¹⁹³ Belinda Davis, *Home fires burning: food, politics, and everyday life in World War I Berlin*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2000.

¹⁹⁴ Belinda Davis, *Home fires burning*.

¹⁹⁵ Nath, *Brood willen we hebben!*, pp. 61-64; George H. Nash, *The life of Herbert Hoover. Vol. 2 The Humanitarian, 1914-1917*, New York, W.W. Norton, 1988.

¹⁹⁶ Sophie De Schaepdrijver, *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam, Atlas, 1997, p. 117.

¹⁹⁷ Johan Den Hertog, The Commission for Relief in Belgium and the Political Diplomatic History of the First World War, *Diplomacy & Statecraft*, 21, nr. 4 (2010), pp. 593-613.

¹⁹⁸ Peter Scholliers en Frank Daelemans, Standards of living and standards of health in wartime Belgium, in: Richard Wall en Jay Winter (red.), *The upheaval of war: family, work, and welfare in Europe, 1914-1918*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988, pp. 139-157.

¹⁹⁹ Brief van Albert aan Paul Hymans, 14 juli 1917, weergegeven in Marie Rose

Thielemans, *Albert Ier. Carnets et correspondance de guerre 1914-1918*, Louvain-la-Neuve, Duculot, 1991, p. 412.

²⁰⁰ Manifest Gentse SJW, juli 1918, weergegeven in Mieke Claeys-Van Haegendoren, *25 jaar Belgisch socialisme. Evolutie van de verbouwing van de Belgische Werkliedenpartij tot de parlementaire democratie in België van 1914 tot 1940*, Antwerpen, Standaard, 1967, p. 73.

²⁰¹ Claeys-Van Haegendoren, *25 jaar Belgisch socialisme*, p. 60.

²⁰² José Gotovitch, *Du rouge au tricolore. Les communistes belges de 1939 à 1944: un aspect de l'histoire de la Résistance en Belgique*, Brussel, Editions Labor, 1992.

²⁰³ Van Cauwelaerts uitspraak vormt een van de uitgangspunten van Lode Wils, *Flamenpolitik en aktivisme: Vlaanderen tegenover België in de eerste wereldoorlog*, Leuven, Davidsfonds, 1974, p. 9.

²⁰⁴ Michel Dumoulin *et al.*, *Nieuwe geschiedenis van België. Dl. 2: 1905-1950*, Tielt, Lannoo, 2006, pp. 889-890.

